

MEZHEPLERİN DOĞUŞUNA BİR BAKIŞ*

Muhammed Zâhid Keuserî (1371/1952)

Çeviren: Yrd.Doç. Dr.Seyit Bahçivan**

ABSTRACT

EMERGENCE OF THE SECTS

This is a preface written by the famous Turkish scholar Zahid al-Kawthari who was brought up in the Fatih Madrasas on the book entitled Tabyin Kadhib al-Muftari fima Nusibe ila al-Imam Abi al-Hasan al-Ash'ari by Ibn al-Athakir. Ali Sami an-Naşşar, an Egyptian researcher, describes this work as "excellent"¹.

Author, firstly, gives a profile about the social, religious and political structure of the Arabian Peninsula at the time when the Prophet Muhammad began his career. Then, he stresses on how Islam was spread in a very short time by means of the Prophet Muhammad and how the humanbeings submitted themselves to it. The author says that people have preserved the purity in their believes at the time of the Prophet Muhammad, the Caliphs Abu Bakir and Umar. He also indicates that from the time of the Caliph Uthman onwards various groups of fitnah which lost their power and authority began acting in the society. Finally, he talks about some sects such as Shia, Murcia, Cabriya, Qadariya, Mu'tazila, Hashawiya, Ash'ariya and Maturidiya which have emerged as a result of political, social, economical and intellectual changes and talks about their main representatives, too.

* Muhammed Zâhid el-Keuserî, Mukaddimâtu'l- İmam el-Keuserî, Beyrut 1997, s. 35-53 ve Mukaddimetu Tebyîn-i Kezibi'l- Mufteri fimâ Nusibe ile'l- İmâm Ebi'l- Hasen el- Eş'ari, l'İbn Asâkir, Beyrut 1979, s. 7-21.

** Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Mezhepler Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi.

¹ Ali Sâmi en-Neşşâr, *Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam*, Kahire 1336, I, 336, 527.

a. Peygamberimizin (s.a.v.) gönderildiği dönemde genel durum:

Cahiliyyeye kök salmış, putperestliğe iyice batmış bir ortamdı. Komşularının olduğu gibi, kabilelerinin beşeri ilerleme sahasında, kayda değer hiçbir adımları yoktu. Kendilerini, çocukları diri diri gömme, baskın ve yağmalardan geçimini temin etme ve buna benzer adiliklerden alıkoyacak hiçbir duyguya da sahip değildiler. Yonttuklarına tapıyorlar, meleklerin Allah'ın kızları olduğuna - C.Hak böyle bir iftiradan münezzehtir- inanıyorlardı.

Bu ortamın etrafında, muharref ve uydurma çeşitli dinlere inanan milletlerden bir çember vardı. Herbirinin ülkesinde, tarihte benzeri görülmemiş fitne ve zulümler olmaktadır. Ebedi mutluluk kaynağı bir tarafa, milletlerin nesilden nesile devraldıkları bu dünyadaki mutluluk kaynaklarını dahi kaybetmişlerdi.

Bunlardan biri, teslis ve hulûlü kendisine din edinmiş bir millettir. Papazları, kendilerine Cennet'ten parsel satıyor, onlar da satın alıyorlardı. Akıllarından soyutlanmış, efendilerinin emirlerine âmâde bir haldeydiler.

O milletlerden bir diğeri de, Peygamberlerinin kendilerinden kısa bir müddet ayrılmasıyla altın buzağıya tapan din sahipleri idi. Sonra kitaplarını tahrif ettiler. Allah'ın Sahra'ya/taşa indiğine ve oradan tekrar yükseldiğine, gökleri yarattıktan sonra, yorulduğu için sırtüstü yatıp istirahat ettiğine inanıyorlardı. Allah bu söylediklerinden münezzehtir.

Bir başka millet de, güneşin tanrılar tanrısı olduğu görüşünde olan Ashâb-ı Heyâkil ve Hâlık'ın/Yaraticının bir ve çok: hakikatte tek/bir, gözde, şahısların çok görünmesiyle de çok olduğu inancında olan Harrâniyye gibi, yüce cisimlere tapan Sâbiiler'dir. Bu ulvi cisimler, alemi idare eden gökteki yedi gezegen ve yerdeki iyi kimselerdir. Allah, bu şahıslar suretinde görünür. Bunlarda kişilik/shahsiyet kazanır. Bu çokluk, O'nun birliğini ortadan kaldırmaz. Bu da C.Hakk'ın zatının ve bir cüz'ünün bu kişi ve cisimlere hululüyle olur. Allah (c.c.) bu şirklerinden münezzehtir. Bunların sihirli tılsımları, yıldızlarla konuşmaları vardır. Tasavvufçuların aşırıları, hile/hokkabazlık yöntemlerini onlardan almıştır².

Bu milletlerden bir diğeri de Seneviyye/düalistler ve ateşe tapan, iki yaratıcının ki biri hayrın yaratıcısı Nur, diğeri şerrin yaratıcısı Zulmet/karanlık olduğu görüşünde olan, Mazdekiyye, Deysâniyye, Mâneviyye gibi farklı fırkalardan oluşan Fars Mecusileridir. Nur'un, beş yönden sonsuz, Zulmet'le bulunduğu yönde ise sonlu/sınırlı olduğu görüşündedirler. Mâneviyye'nin başı Mani, önceleri Harran'da bir rahiptir.

² Abdusselâm el-Cîlî (611/1214)'nin başına gelene, "Zeylû'r-Ravzateyn" ve Kahire'de el-Hizânetu'z Zekiyye'de bulunan "Mecmûatu Dozi"ye, bakılabilir. (Zâhid)

Bunlardan Mazdekiyye'nin inancı: Tanrı/Ma'bud, yüce alemde tahtında, dünyada Kisra Hüsrev'in tahtında oturduğu gibi, oturmaktadır.

Bu milletlerin daha geri kısımlarında, Yaratıcı'yı inkar eden Dehriiler (Maddeci/Materyalistler) ve Tabiatçılar/Naturalistler - ki bunlar her nesilde fazilet ve medeniyetin başbelasıdır-, hissin/duyunun ötesindeki dünyayı kabul etmeyen ve nübüvveti inkar eden Sümeniyye ve Berâhime/Brahmanlar gibi çeşitli sapıklıkları olan başka milletler de vardı. Bunların felsefeleri daima zillet ve seviyesizlik kaynağı olmuştur.

Peygamber (s.a.v.) gönderildiğinde, Hicaz ve çevresindeki Filistin, Şam, diyar-ı Rûm, Irak, Fars toprakları, Hindistan, Afrika ülkeleri ve onları takiben ülkeler bu durumdaydı.

Değerli okuyucu! Kıymetli Peygamberimizin, kendisini kuşatan bu ortamda İslam'a daveti nasıl yapabildiğine bir bakalım. Sonra da, davasına hiçbir inatçıya mazeret bırakmayacak şekilde nasıl hucet/delil getirdiğine, elit kesimin kabul edeceği, herkesin anlayacağı bir yolla, akılları nasıl uyandırdığına da bir bakalım.. Bunun sonucu herkes ona teslim oldu, Peygamber de onlara C.Hakk'ı tenzih şeklini, Allah hakkında caiz olan ve olmayanları öğretti. Amel konularında onları derin bilgi sahibi yaptı. İyi ahlak ve fazilet üzere onları eğitti. Herkesi, ânilik ve sıçramadan uzak, tedrici bir şekilde ahlak, amel ve ilimde devamlı bir ilerleme/gelişme yolunda seferber etti.

Sonra getirdiği din bu çemberi nasıl yardı ve dünyanın her tarafına nasıl yayıldı da, yeryüzünün her tarafındaki milletler ona boyun eğip/teslim oldu? Sonra da bu mübarek davet ve bereketli kalkınma/uyanma en kısa bir süre içinde, benzeri güzelliklerde örneği görülmemiş şekilde dünyayı nasıl kuşattı?

Bütün bunları düşünecek olursak yakînımız artar, bu büyük peygamberin getirdiği hükümlerde, dünya devam ettikçe yeniliğini koruyan mucizeler görürüz. Hem de ne mucizeler!

Ümmetin, Peygamber (s.a.v.)den öğrendiklerinin başında Allah'ı, sıfatlarını, sıfatlarla alakalı, direkt hedeflenen inançları, ibadet, ahkam gibi kişinin terbiyesinin kendisine bağlı olduğu ameli hükümleri bilme; insanlar arasında adaleti hakim kılma, kişiyi nefis tezkiyesi ve kalbi berraklaştırmaya götürecek üstün melekeleri kazanma ve nefsi çirkin hasletlerden uzaklaştırma yollarını bilme gelmektedir. Böylece bu nefis ve kalplerden dünya ve ahirette insanı mutlu edecek ameller tekellüfsüz, tabii olarak sâdir olur. Bu şekilde de ümmetin ilmî ve amelî kemâlâtı tamamlanmış olur.

Sahabenin bu ilimleri tedvine ihtiyacı yoktu. Çünkü onlar, bir konuda şüpheye düştüklerinde Peygamber (s.a.v.)e başvuruyorlar, böylece şüpheleri yok oluyor, onun yerini kesin bilgi alıyordu. Sahabe, amelde Peygamberimizi

örnek alıyor, onun üstün ahlakıyla ahlaklanmaya gayret ediyor, kendi işlerinde yer ve göğün sayesinde ayakta durduğu adaletten şaşmıyorlardı. Onlar kendilerinden sonra gelenlere örnektiler.

Sahabe devrinden sonra ümmetin alimlerinden bir grup, her asırda ihtiyaca göre, sonrakiler öncekilerin yerini almak suretiyle bu ilimleri tahkik ve tedvin işini yapmışlardır.

Alimler bu konuda görevlerini tam yaptıkları sürece, din daha güçlü ve müslümanların mutluluğu da daha çok olmuştur.

b. Mezheplerin doğuşuna bir bakış:

Hz. Peygamber' (s.a.v.)in ebedi aleme irtihalinden sonra, Ebubekir (r.a.) döneminde irtidât edenler, aralarındaki münafıkların tahrikiyle dünya işlerini dinden ayırma propagandası yapanlar ortaya çıktı. Bunlar zekatı vermekten imtina ettiler. Sahabe, dünya işlerini dinden ayırmayı, önünden ve ardından hiçbir batıl gelmeyen Kitab/Kur'an'a aykırı bulduğu için onları münafık olarak kabul edip durum normale dönünceye kadar onlarla savaştı.

İkinci halife Hz. Ömer (r.a.) fitnecilere karşı oldukça dikkatliydi. Bundan dolayı, ortada bir şüphe yokken, çetrefilli konularla halkın kafasını karıştırmaya çalışanları sürgün ederdi. Bir taraftan islamî fetihler geniş alanlara yayılıyor, diğer taraftan insanlar grup grup Allah'ın dinine giriyor, çeşitli kavim ve milletler onu kendilerine din olarak seçiyor ve ülkeler peşpeşe onun yoluna teslim oluyorlardı.

Hz. Osman' (r.a.)ın hilafeti döneminde fitneler ortaya çıkınca, müslümanların içine sızan din düşmanları, halifeyi hafife almak isteyerek, müslümanlar arasında iftira üretmeye ve onlar nezdinde kabul görecektir şekilde eski düşmanlıkları canlandırmaya çabaladılar. Zira müslümanların kalpleri temiz, dine dokunmaz görüntüsü veren fitnecilerin, şaşırtma yöntemlerini keşfetmekten uzaktılar. Fitneciler bu amaçla diyar diyar dolaşüyor, yıkım tohumları ekmek suretiyle, bu dini ortadan kaldırmanın yolunu arıyorlardı.

Bu dönemde Abdullah b. Sebe gibilerin yaptığı meşhurdur. Siffin olayında, hakem hadisesinden sonra Hariciler, Hz. Ali (r.a.)'yi terk ettiler. Büyük günah işleyen tekfir edecek kadar ileri gittiler. Hz. Ali (r.a.) ölünce, bir kısım insanlar, ona ve ailesine arka çıkmaya devam ettiler. Bunlara Şîa denildi.

Zındık Rafizîler, Ümeyye oğulları ve diğerleri tarafından Ehl-i beyte baskı tekrür ettikçe müslümanlar arasında fitne tohumlarını ekmek için elverişli bir ortam buluyorlardı.

Peygamber (s.a.v.)'in torunu Hasan (r.a.), Muaviye (r.a.) lehine hilafetten çekilince, bir grup, her iki taraftan ayrıldı, ilim ve ibadetle meşgul

olmak üzere mescitlerine çekildiler. Bunlar daha önce, Ali (r.a.)'nin safında yer alanlardı. İşte bunlar, Mu'tezile'nin kökünü/temelini oluşturmaktadır³.

Anlatıldığına göre: İlk i'tizal hareketini yapan Muhammed b. el-Hanefiyye (81/700)'nin iki oğlu Ebu Hâşim Abdullah (99/717) ve Hasan (100/718)'dir. Sonra Hasan, iman, “ söz ve akid'den ibarettir, ameller ona girmez” diyerek, Hariciler'i tenkit etmeye başladı. Kendisi ve cemaatine, ameli, imandan sonraya bıraktıklarından dolayı Murcie adı verildi. Sonra bunlar arasından, iman varken, hiçbir günah sahibine zarar vermez diyenler türedi. Bunlar Murcie'nin bid'atçileriydi.

Hulefa-i Raşidin döneminde bazı Yahudi alimleri, Hıristiyan rahipleri, Mecûsi din adamları İslama girmiş göründüler. Raşid halifelerden sonra bunlar efsanelerini, ilmi terbiye almamış bedevi raviler ve onların, sıradan mevâlisi arasında yaymaya başladılar. Bu raviler, o hurafeleri, içlerindeki Allah'la ilgili teşbih ve teçsime inanarak, kendilerinin cahiliye dönemlerindeki inançlarını da benimseyerek, gönül rahatlığıyla alıp başkalarına aktardılar. Bazen de onları yanlışlık ve iftira ile Peygamber (s.a.v.)'e nispet ediyorlardı. Böylece teşbih, ahlaksızlığın yayıldığı gibi, fırkaların inancına girip yayılmaya başladı.

Ümeyye oğulları, kendi siyasetlerine dokunan konuların dışında, müslümanların inançlarıyla ilgili konularda Raşid halifeler gibi dikkatli değillerdi. O müslüman olmuş görünenlere ilk kanalar Şîa oldu. Fakat Mu'tezile'nin kendileriyle münazarası sonucunda, bundan çabucak vazgeçtiler. Şîa arasında bu fikir, haşevi raviler arasında devam ettiği gibi sürüp gitmedi.

Basra, değişik fikir ve mezheplerin sığındığı liman mesabesindeydi.

Ma'bed b. Halid el-Cuhenî (80/699), Allah'a isyanın günahını kadere yükleyen kimseyi Basra'da görmüştü. Ma'bed, kulun fiillerinde kaderin, kulun ihtiyarını yok etmeyeceğini söyleyerek ona cevap vermeye koyuldu. Bununla o, sorumlulukların meşrûiyetini savunmak istiyordu. Fakat sözü maksadını aştı: “Kader yoktur, Allah bir işi olduktan sonra bilir” dedi. Bu söz, İbn Ömer (73/692)'e ulaştığında, kendisinden teberri etti⁴. Ma'bed'in taraftarlarına Kaderiyye adı verildi. Mezhebi, Basralı sıradan raviler arasında asırlarca devam etti. Hatta onların bir grubu nezdinde bu görüş, Seneviyye/düalistlerin Nur'a

³ Ebu'l Huseyn et-Tarâifi eş- Şafiî (377/987) “Reddu Ehli'l-Ehvâ ve'l Bida” (s. 36) adlı kitabında şöyle der: “Bunlar, kendilerine Mu'tezile adını verdiler. Bu, Hasan b. Ali (a.s.) Muaviye'ye biat ettiği ve idareyi ona teslim ettiği zaman oldu. Bunlar, daha önce Hz. Ali (r.a.)'nin adamları olduğu halde, Hasan, Muaviye ve bütün insanlarla ilişkilerini keserek, ev ve mescitlerine çekildiler ve “Biz ilim ve ibadetle meşgul olacağız” dediler. Bundan dolayı onlara Mu'tezile adı verildi” (Zâhid).

⁴ Bkz. Muslim, İmân, 1.

nispet ettiklerini Hâlık'a/ Allah'a, Zulmet/karanlığa nispet ettiklerini mahluka/insana nispet edecek noktaya ulaştı.

Gaylan b. Müslim ed-Dımeşkî (105/723den sonra), Dımeşk'te Ma'bed'in görüşünü yayıyordu, Ömer b. Abdilaziz (101/720) onu çağırıldı ve bundan nehyetti, şüphesini giderdi, o da vazgeçti ve kendisine "Ey müminlerin emiri! Huzuruna sapık olarak geldim, beni doğruya ilettin, kör geldim, doğruyu bana gösterdin, cahil geldim, öğrettin, Allah'a yemin ederim ki, bu konuda asla konuşmayacağım" diyerek söz verdi.

Ma'bed'in görüşü yayılmaya başlayınca, Horasan'da Cehm b. Safvân onu tenkit etmeye girişti, kendisi de cebr fikrine saplandı, Cehmiyye fırkası bu şahıstan ortaya çıktı.

Hasan Basri (110/728), tabiînin büyüklerinden, Basra'da yıllarca ilmi yaymaya çalışan ve meclisine ileri gelen alimlerin devam ettiği kimselerdendi. Bir gün meclisine ayaktakımı raviler geldi. Yanında anlamsız şeyler konuşunca o da: "Bunları ilim halkasının kenarına atın" dedi. Bunun üzerine onlara Haşeviyye denildi⁵. Mücessime ve Müşebbihe grupları onlardandır.

Vâsıl b. Ata (131/748) – i'tizali fikirleri, yukarıda adı geçen Ebu Hâşim'den aldıktan sonra – Hasan Basri'nin meclisine devam ediyordu. Bir gün mecliste iman meselesi geçti. Vâsıl hemen söze başladı: Açıkta kafir ve itaatkar mümine, kafir ve mümin denmesinde bir ihtilaf yok; büyük günah işleyene iki isimden birisini vermede ihtilaf çıkınca; ona ne kafir, ne de mümin adını veririz. Onun hakkında – her iki tarafın ittifak ettiği alarak, ihtilaf ettiğini de terk etmek suretiyle-: "O fasıktır" deriz. Sanki o, bununla iki ihtilafın ortasını bulmak ve iki tarafı da kendi görüşüne çekmek istiyor gibiydi. Fakat Vâsıl, aslında Haricilerle beraberdir. Çünkü, büyük günah işleyen -tevbe etmeden ölürse- ebedi Cehennem'de kalır kanaatindedir. Hasan Basri, onun bu sözünü beğenmedi. Bunun üzerine Vâsıl meclisten ayrıldı. İki arkadaşı olan Amr b. Ubeyd (144/761) ve Bişr b. Saîd ile birlikte Mu'tezile mezhebini ve usûl-i hamseyi yaymaya başladı. Bişr b. Mu'temir (210/855) ile Ebu'l- Huzeyl (226/840), mezhebi o ikisinden aldı. Ebubekir Abdurrahman b. Keysân el-Asamm (255/840 civarında), İbrahim en-Nazzâm (231/845), Hişam el-Fuvatî (226/840) ve Ali b. Muhammed eş-Şahhâm Ebu'l- Huzeyl'e talebelik etmişlerdir. Cahız (255/869) ve İbn Ebi Duâd (240/854) - zannedildiği gibi Vâsıl'a yetişemeyip- Nazzâm'(231/854)dan i'tizali aldı.

Mu'tezilenin görüşleri Bağdat'ta Bişr b. Mu'temir vasıtasıyla yayıldı. Ebu Musa b. Sabîh (226/840) ondan ders almıştır. Ebu Musa b. Sabîh'ten Ca'fer b.

⁵ Haşeviyye'nin diğer anlamları için bakınız: Mevlevi Muhammed Ali et-Tehânevi, *Keşşâfu Istilâhâti'l- Fünûn*, İstanbul 1984, I, 396-397; en-Neşşâr, a.g.e., I, 285-287.

Harb (236/850) ve Cafer b. Mübeşşir (234/848) i'tizali almıştır. O ikisinden de Muhammed b. Abdillâh el-İskâfî mutezili olmuştur. Şahhâm'dan Ebu Ali el-Cübbâî (303/916), ondan da oğlu Ebu Hâşim (321/933); Fuvatî'den de Abbâd b. Süleyman Mu'tezilenin fikirlerini almıştır. İşte bunlar Mu'tezile'nin Basra ve Bağdat'taki liderleridir.

Kuran'ın mahluk olduğu görüşüyle ilk tanınan kişi, Dimeşk'te Ca'd b. Dirhem (118/736) olmuştur. Cehm (128/745), bu görüşü Ca'd'dan almış ve yaymakta olduğu diğer bid'atlerine eklemiştir. Cennet ve Cehennem'in ebedi olmayacağı da onun bu bid'atlerindedir.

Hâris b. Süreyc (128/745) Horasan'da Emevilere karşı Kitap ve Sünnet'e davet ederek ayaklanınca, Cehm'den destek gördü. Mukâtil b. Süleyman (150/767) tecsim hakkındaki görüşünü orada yayıyordu. Cehm, ona cevap vermeye ve onun ispat ettiği sıfatları Allah'tan reddetmeye koyuldu. Nefy(sıfatları red)de, "Allah, kulların sıfatlarıyla nitelenemez" diyecek kadar aşırı gitti. İsimde birliktelik ile, o ismin ifade ettiği anlamda birlikteliğin arasını ayırmadı. Halbuki Allah için, muhal olan, ismin Kitap ve Sünnet'te gelmesi şartıyla, ikincisidir, birincisi değil. Çünkü, mesela "ilim" C. Hakk'ın ve insanların kendisiyle nitelendiği vârid olan sıfatlardandır. Fakat anlam itibarıyla iki ilim birbirine denk değildir. Çünkü, Allah'ın ilmi huzûrî, beşerin ilmi ise husûlîdir. Diğer sıfatlar da böyledir.

Cehm'e birtakım görüşler nispet edilmektedir. Ancak kendisinden sonra ona bağlı bir fırka yoktur. Ona nispet edilen kimselerin çoğu, fırkalar arasında adamın adını kötüye çıkarmak ve abartmak için, kötü lakap takma kabildendir. Cehm'in görüşleri – halk arasında yayılan her görüş gibi- mezhepler arasında incelendikten sonra, kendisinin hedeflediği ve düşündüğü gibi değil de, mezheplerin anladığı gibi yayılmıştır.

Fetihlerde biraz durgunluk meydana gelmeye başlayınca, insanlar bu dağınık görüşleri konuşmak için daha çok vakit buldular, akıllarına, o fikirler üzerinde derinleşme arzusu geldi. İbnu'l-Mukaffa' (142/759), Hammâd 'Acrad (161/778)⁶, Yahya b. Ziyâde (160/776), Mutî' b. İyâs (166/783)⁷, Abdülkerim b. Ebi'l-'Avcâ (160/777)⁸ gibileri, müslümanlar arasında ilhadı yaymak, Farslı

⁶ Bkz. Süleyman Tülücü, Hammâd 'Acrad, *DİA.*, XV, 483.

⁷ Bkz. Hüseyin Atvân, *ez-Zendeka ve's-Şuûbiyye fi'l-Asri'l- Abbâsiyyi'l- Evvel*, Beyrut 1984, s. 33-37.

⁸ Hammâd b. Seleme (167/784)'nin üvey oğludur. Bu zat dört bin hadis uydurduğunu itiraf etmiştir. Üvey babası bunadıktan sonra, kitabına soktuğu hadisler, pek çok ravi arasında kabul görmüş, sonra da Haşeviyye'nin inançlarında sarıldıkları deliller haline gelmiştir (Zâhid). Bkz. *Taberî*, III, 375 vd; *Mes'ûdî*, *Murûcu'z -Zeheb*, IV, 315; Bağdadî, *el-Fark*, s. 163-164; İsfârâyînî, *et-Tebîr*, s. 81.

düalist ve ateistlerin kitaplarını tercüme etmek için sürekli çalışıyorlardı. Öyle ki onlar gittikçe tehlikeli hale geldiler. Bunun üzerine Mehdî (169/785), cedelci kelimcılara, ateistlere red konusunda kitaplar yazmalarını emretti. Onlar da deliller ortaya koyup, şüpheleri giderdiler. Hakkı açığa kavuşturarak dine hizmet etmiş oldular.

Bu savunmaların yükünü üstlenenler Mu'tezile'den bir gruptu. Böylece onlar iki düşman arasında kaldılar. Biri, din dışı, eskiden beri eğitimini gördükleri bir felsefe ve görüşü olan kurnaz düşman; diğeri de ümmetin içerisinde, kaba, sert düşman. Çoğunluk, azkalsın zühd hayatı yaşadığı için bunlara meyledecekti. Bu düşman akli problemlerden uzaktı. Yahudi ve düalistlerin şaşırtmacaları bunlarca kabul gördü. Onun yapabildiği tek şey kelimcilerin aleyhinde konuşmaktır. O, dost ve düşmanını ayıramıyordu; eğer dini müdafaa işi onlara havale edilseydi, bir süre bile onu savunamazlardı. Bu Mu'tezilî kelimciler, birinci düşmanla uğraştılar, ikinciye, zındıkların reddini tamamlayıp, onların aldatmacalarını ortaya çıkarıncaya kadar görmezlikten geldiler. Sonra Haşeviyye'nin sözlerini çürütüp, görüşlerinin saçmalığını ortaya koydular.

Ancak bu Mu'tezilî cedelcilerin kafalarına münazara ettikleri kimselerden, küçümsenmeyecek derecede aklî hastalıklar sirayet etmiştir.

Fakihlerin çoğunluğu ve hadisçiler, bu mücadeleler süresince, bu konulara girmeyip, sahabe ve tabiîn seçkinlerinin yolu; dinde kesinlikle sabit olanla yetinme yolu üzere yürümeyi tercih ettiler.

Halbuki din düşmanları, ancak aynıyla karşı konulabilecek silahlara sahiptiler ve müslümanlara karşı, düşmanlıkta tedric yolunu tercih etmişlerdi. Çoğunluğun bundan haberi yoktu. Çoğunluğu öyle bir noktaya getirdiler ki, eğer durum kendi haline bırakılırsa, yaymakta oldukları şüpheler müslümanların kalplerine sirayet edecek; durum altüst olacak ve hiç kimse felaketten kurtulamayacaktı.

İşte bu şartlarda Me'mun (218/833) halife oldu. Mu'tezile'ye arka çıkmaya ve onları yanına almaya başladı. Öyle ki, kendi ve düşüp kalktığı kimselerin aklınca, insanları Kur'an'ın mahluk olduğunu kabule ve C. Hakk'ı tenzihe zorladı. Mu'tasım (227/841) ve Vâsık (232/847)'in hilafeti boyunca bu sıkıntı sürdü. Vâsık buna, ru'yeti inkar meselesini de ekledi⁹.

⁹ Mücahid b Cebr (104/722)'in ilmi derecesinin yüksekliği yanında, hadisçilerin ittifakıyla iki batıl görüşü vardır. Bunlardan birisi: "Gözler O'nu idrak edemez" (En'am 6/103) ayeti hakkındaki ru'yeti inkar görüşü ki bu görüşünü Mu'tezile benimsemiştir. İkincisi de Makam-ı Mahmud hakkındaki görüşü ki, bunu da Haşeviyye benimsemiştir. Bunlar gerçeklerle çelişen iki görüştür. Mücahid gibi birisinde, ikisi de nasıl birleşebilir, nasıl ondan bu iki görüş sabit olur,

Mu'tezile'ye karşı çıkanlar, Mihne'de Ahmed b. Hanbel'in (241/855) şanını yüceltecek sebatı gösterip, Mütevekkil (247/861)'in Mihne'yi kaldırmasına kadar devam eden baskılar gördüler.

Mütevekkil'in, halka çeşitli görüş ve mezhepler üzerinde münakaşayı yasaklaması ve Mihne'yi kaldırmasından başka takdir edilecek bir şeyi yoktur. Kendisi, Hz. Ali (r.a.)'den nefret eden bir nâsibîdir. Onun akıl almaz işleri de vardır.

Sonra reaksiyon, Haşeviyye ve Nâsibîlerin durumlarının yükselmesi ve Mu'tezile ve Ehl-i nazar'ın kenara çekilip gizlenmesi şeklinde, normal seyrini almaya başladı.

Bu arada Ehl-i sünnet fakih ve hadisçileri, sessizce ilmi çalışmalarına devam ettiler.

Haşeviyye, istikrarsızlık, batıl, yığınları ve ayaktakımını kendisine çekme peşinde koşuyordu. Allah'a, Ehl-i kitab ve Seneviyye'nin sahtekarlarından alıp benimsedikleri ve geçmiş ümmetlerden tevârüs ettikleri: hareket, intikâl, sınır, yön, oturma, oturtma, sırtüstü yatma, dinlenme, bir yeri mekan edinme gibi, şeriat ve aklın caiz görmediği şeyleri nispet etmek suretiyle, iftirada bulunuyorlardı.

Bu konuda başkalarını çekiştirme ve gıybetle doldurdukları kitaplar yazıyorlar, sünnet perdesi arkasına saklanarak ve kendilerini sefeye nispet ederek, tekfir etmede, vakar perdesini yırtıyorlar, bu konuda da seleften nakledilen, kendilerine delil teşkil etmeyecek, bazı mücmel ifadeleri istismar ediyorlardı.

Evet, onların da bir selefleri vardı, ama bu ümmetten değildi. Onlar da bir yol/sünnet üzerelerdi, ancak bu, ihdâs edenlerine kıyamete kadar günahlar getirecek bir sünnettir. Burada, onların kepezeliklerini detaylı olarak anlatmaya gerek yoktur.

Mu'tezile, düşünür alimlerin akıllarına hükmetmeye ve ümmet üzerindeki otoritesini tekrar kurmaya çalışıyordu. Ateist gruplar ve Karmatîler fesatta aşırı gittiler ve müslümanlar yeni ortaya çıkan durum sebebiyle kendi halleriyle meşgul oldukları, onların hilelerini yok edecek, ikna edici delillerle, dini müdafaa sınırlarında nöbet tutanlar kalmadığından, ülkeleri işgal ettiler.

Bu gibi zor ve kritik şartlarda imam Ebu'l Hasen el-Eş'arî (324/935), müslümanların başına gelen musibetlerin üzerine gitti. Dini savunmak ve bid'ata engel olmak için ortaya çıktı. Önce iki grubu, mutedil yola döndürmek

enteresandır. Hadiste'ki Makam-ı Mahmud'un, Peygamberimizin Şefa'at-ı Uzma'sı olarak tefsiri mütevatirdir. Aynı şekilde ru'yet hadisleri de mütevatirdir. (Zâhid)

suretiyle, şunları söyleyerek uzlaştırdı; birinci gruba: Eğer Kur'an'ın mahluk olmasından kastınız, lafız, tilavet ve yazı ise siz haklısınız; diğerlerine de: Eğer sizin kadîmden kastınız, Cenab-ı Hakk'ın zatı ile kâim olan ve - İbn Mübârek'(181/797)in dediği gibi - ondan ayrılmayan sıfatı yani kelam-ı nefsi ise siz haklısınız ve sizin Kur'an okuyanın tilavetini ve onu telaffuz edenin telaffuzunun hâdis olduğunu inkar etmenize bir mahal yoktur.

Aynı şekilde birinci grubun ses ve telaffuz olmaksızın, Cenab-ı Hakk'ın zatı ile kâim olan sıfatı inkar etmelerine de bir sebep yoktur. Yine birincilere şekil ve muhâzâtı reddetmeniz doğrudur, ancak keyfiyetten âri olarak C. Hakk'ın tecelli edeceğini de kabul etmeniz gerekir. Diğerlerine de: Şekil, muhâzât ve hâdis olmayı çağrıştıran her türlü şeyi C. Hakk'a nispet etmekten sakınınız ve eğer siz, keyfiyetten âri olarak müminlerin ahirette C. Hakkı göreceğini söylemekle yetinirseniz, siz haklısınız diyerek aralarını bulmaya çalıştı.

Böylece, Allah, onu, müslümanların söz birliğini sağlamaya, saflarını birleştirmeye, inatçıları ezmeye ve aşırılıklarını kırmaya muvaffak kıldı. Dünyanın her yerinden kendisine sorular geldi ve onlara cevap verdi. Böylece ünü her tarafa yayıldı. Dünya, onun ve tabilerinin, sünnet konusundaki ve bid'atçı gruplara, ateist ve ehl-i kitaba redd konusundaki kitaplarıyla doldu.

Tabileri Irak, Horasan, Şam, Mağrib diyarına yayıldılar ve onun yolunda yürüdüler.

Vefatından bir müddet sonra, Büveyh oğulları döneminde, Mu'tezile eski kuvvetini biraz olsun tekrar kazanmak istedi. Fakat sünnetin müdafii İmam Ebubekr b. Bâkîllânî (403/1013) onların karşısına dikildi ve onları delilleriyle ikna edip susturdu. Herkes Afrika'nın en ücra köşelerine varıncaya kadar Eş'ariyye metoduyla Sünnet'e teslim oldu. İbnü'l Bâkîllânî'nin talebesinden ülkelere gönderdikleri¹⁰ arasında, önce Şam'a sonra da Kayrevân ve Kuzey Afrika ülkelerine göndermiş olduğu Ebu Abdillâh el-Hüseyn b. Abdillâh b. Hâtîm el-Ezdî (?)¹¹ de vardı. Mağribli alimler onu kabullendiler ve Eş'arî Mezhebi, Sicilya ve Endülüs'e kadar yayıldı. İbn Ebi Zeyd (386/996), Ebu 'İmran (Musa b. İsa) el-Fâsî (430/1039)¹², Ebul-Hasen el-Kâbisî (403/1012), Ebu'l-Velîd el-Bâcî (474/1081), Ebubekr İbn el-Arabî (543/1148) ve öğrencilerinin mezhebi yayma konusundaki katkıları büyüktür.

¹⁰ İbnü'l Bâkîllânî'nin öğrencileri için bakınız: Muhammed Ramazan, *el-Bâkîllânî ve Ârâhu'l-Kelâmiyye*, Bağdat 1986, s. 184-195; Seyyid Ahmed Sakr, *Mukaddimetu l'câzi'l-Kur'an li'l-Bâkîllânî*, Kahire trhs, s. 34-37.

¹¹ Faaliyetleri için bakınız: İbn Asâkir, *Tebyînu Kezîbi'l-Mufterî*, Beyrut 1979, s. 120-216; Muhammed Ramazan, a.g.e., s. 190-191; Seyyid Ahmed Sakr, a.g.e., s. 35- 36.

¹² Bkz: Muhammed Ramazan, a.g.e., s. 187-188; Seyyid Ahmed Sakr, a.g.e., s. 34.

Hicaz'da mezhebi, (Buhari'nin) *el-Câmi'u's-Sahîh*'inin meşhur râvisi Hâfız Ebu Zerr el-Herevî (434/1043)¹³ yaydı. Dünyanın çeşitli yerlerinden ilim almak için kendisine gelenler mezhebi ondan aldılar. Mezhep Şam'da, daha önce, Eş'arî'nin öğrencisi İbn Cerîr Tefsiri'ni müellifinden rivayet eden Ebu'l-Hasen Abdulaziz et-Taberî (?)¹⁴ yoluyla yayılmıştır.

Şam halkı, Şehit Nureddin Zengi (569/1174)'nin ulemanın isteği üzerine davet edip getirdiği İmam Kutbuddin en-Neysâbûrî (578/1183) gibi, Eş'arî mezhebinin büyük alimlerini zaman zaman ülkelerine getiriyordu.

Kudüs'te yuvalanıp, yerleşen ve sonradan gelenlerin öncekilerden fikirlerini devraldığı zahit taraftarlar bırakan İbn Kerrâm (255/869)'ın bazı görüşlerini kabullenen Kudüs'lü Hanbelilerden bir grup, Hıristiyanlar Kudüs'ü işgal edince, oradan Şam'a hicret ettiler ve teşbih bid'atini oraya taşıdılar. Şam'da zaten Ebu Ya'lâ (458/1066)'nın öğrencisi Abdulvâhid eş-Şîrâzî (486/1093) döneminden kalma, bu tür bazı bid'atler vardı.

Sultan Selahaddin Eyyûbî (589/1193), zahit muhacirler oldukları için hatırlarını sayıyor, itikatlarını görmezlikten geliyordu. O, zannedildiği gibi insanları Eş'arî mezhebini kabule zorlamıyordu. Meşhur Hanbelî vaiz İbn Nuceyye (Ali b. İbrahim b. Necâ) (599/1203) kendisine yakındı. Bunun, Mısır'da Eş'arî mezhebini destekleyen İmam Şihâb et-Tûsî (515/1122)'ye karşı katı ve sert tavrı, Selahaddin Eyyûbî'nin gözü önünde ve bilgisi dahilinde meydana geliyor, fakat o buna ses çıkarmıyordu. Hatta Eyyûbî ailesi, itikatta, eğer İmam İzzuddin b. Abdisselâm (660/1262), bu konuda, görevini yapan bir alim tavrını takınmasaydı, onlara meyledip katılacaktı.

Böylece, Şam'a yerleşen bu Hanbeli grubun sesleri kısıldı, zaviyelerine çekildiler ve sadece hadis rivayetiyle meşgul oldular.

Bunların hepsi gösteriyor ki, dünyada Eş'arî mezhebinin yayılması ilmin gücüyle olmuştur, idarecilerin desteği, otoritesi ve dayatmasıyla değil. Bağdat ve diğer bazı yerlerde Haşeviyye'ye karşı, idarecilerin zaman zaman şiddet kullanması, onların huzuru bozmaları ve kargaşa çıkarmalarından kaynaklanmaktadır.

Mezhep fakihleri, Eş'arî'yi kendi mezheplerinden kabul ederek, tabakât kitaplarında biyografisini verirler. Hanbelîlerin bunu yapması daha münasip, zira Eş'arî onlarla münazarasında, kendisinin İmam Ahmed'in mezhebi üzere olduğunu açıkça beyan ediyor. Fakat Hanbeliler, Eş'arî'yi ne tabakât

¹³ Bkz: İbn Asakir, a.g.e., s. 255-256. Muhammed Ramazan, a.g.e., s. 185; Seyyid Ahmed Sakr, a.g.e., s. 34-35.

¹⁴ Bkz: İbn Asakir, a.g.e., s. 195.

kitaplarına alıyor, ne de kendilerinden kabul ediyorlar. Hatta Hanbelî Haşeviyye'si ona Mu'tezile'den daha çok buğz ediyor¹⁵.

Malikîlerin tamamı, Şafiîlerin dörtte üçü, Hanefîlerin üçte biri, Hanbelîlerin bir kısmı, -Bâkillânî döneminden bu yana - Kelamda Eş'arî mezhebindedir. Hanefîlerin üçte ikisi, Mâverâünnehr diyarında, Türk illerinde, Afganistan, Hindistan, Çin ve Uzakdoğuda - bazı Şafiîlerde olduğu gibi - Mu'tezile'ye kayanlar hariç, Mâturîdî mezhebindedir.

Mezhep müntesiplerinden bid'at pislîğini reddetmesi, Medine alimi Malik (179/795)'in mezhebinin özelliklerindedir. Malikîler arasında i'tizal ve teşbih bid'atini görmemekteyiz. Zannımca, İmam Malik'in sıfatlarla ilgili haberlerin rivayetini yasaklamış olması, bunu sağlamıştır. Aynı şekilde İmam Ahmed, zalim idarecilere karşı ayaklanma ile ilgili hadisleri rivayet etmeyi yasaklamıştı. Bu da, Bağdat halifelerinin, Hanbelîleri ne yaparlarsa yapsınlar görmezlikten gelmelerini, hatta onları yakın çevrelerine almalarını sağlamıştır. Evet, İbn Tûmert (524/1130) zamanından beri, bazı Malikîlerin tasavvufta biraz aşırıya kaçtıkları müşahede edilmektedir.

Hanbelîlerin bir kısmı tefvîdde (haberi sıfatların anlamını C. Hakk'a havale etmede) ve bu konulara girmeyi terk etme konusunda selefî görüşündedirler, bir kısmı da Mu'tezile'ye kaymıştır.

Asırlar boyunca Hanbelîlerin çoğu - Zâhir Baybars (676/1277)'in, kâdilkudâtlığı ilk defa dört mezhebe vermesine kadar - Kerrâmîyye ve Sâlimîyye usûlü Haşeviyye idiler. Bu vesileyle Ehl-i sünnet uleması ile ilim alışverişinde bulundular ve bid'atle ilgili hastalıkları kaybolmaya başladı. Hatta Bağdat'ın uğradığı felaketten¹⁶ sonra, Şam'a göç edip yerleşen Harran azınlığı olmasaydı aralarında hiçbir Haşevî kalmayacaktı.

Harran azınlığının arasından iyi bir ilim tahsil etmiş, zeki, hafızası sağlam, görünüşü düzgün, ilim otoritelerinin güvenini ve övgüsünü kazanmış biri sivrildi. Bu zat akıcı dili olan bir vaizdi. Bir de gördük ki o, selef mezhebi perdesi altında, Haşeviyye mezhebini Ehl-i sünnet mezhebinin yerine koyma esasını üzerine kurulmuş bir plan üzerinde mesafe katediyor.

Bilmiyor ki, Eş'ariyye ve Mâturîdiyye'den oluşan Ehl-i sünnet mezhebi, dinde derin bilgi ve düşünce sahibi - bu haşevînin onların en küçük talebesinden biri bile sayılamayacağı - dahilerin elinde, asırlar boyu ilmî tetkik sonucu delillerin güçlülüğü bakımından öyle bir seviyeye ulaştı ki, onun gibi

¹⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye*'sinde (XI, 220) "Geçmişte ve şimdi Hanbelîlerin adeti, Eş'arîlerin aleyhinde konuşmaktır" der.

¹⁶ Moğollar'ın Bağdat'ı işgal ve tahrip etmesine işaret edilmektedir.

birisi bu delillere toslasa, ancak yüzü koyun yere kapaklanır. Hayatı son bulur, heder olur gider.

Aklî ilimlerde bir hocası olmadığından, onun ilmi sağlam bir temele dayanmayan, çelişki yumağından ibarettir. Yetenekleri, yorucu faydasız işlere dağılmıştır. İlmindeki bu çelişki, ameline de yansımıştır. Fitnessi, alimlerin kendisini eleştirmesi neticesinde son bulmuştur.

Şîa ve Havâric'in ortaya çıkışında ilmin bir rolünün olmadığı açıktır. Onları siyasi hisler ortaya çıkarmıştır. Sonra aralarına din düşmanı zındıklar sızır ve itibar zedeleyici merhaleler geçirirler. Ana eğilimleri mevcut idareye düşmanlık şeklindedir .

Murcie, bir nevi ilmî araştırmadan doğmuştur. Temayülleri, itikatta Havâric'in aksi yönündedir. Sonra, Murcie'den ilim ve dinden uzak, amelde gevşekliği doğuran görüşler ortaya çıkmıştır.

Tutuculuk davetçisi ve yıkım tellalı olan **Cebriyye**, ilmî olmayan bir araştırma sonucu ortaya çıkmıştır. Bu saplantıları, Sümeniyye, Berâhime ve bunların dışındaki ibahiyeci, cahil fırkalara komşu olmalarındandır.

Kaderiyye, ilmî araştırma sonucu doğmuştur. Temâyülleri, tembellik ve kayıtsızlığa düşmanlık yönündedir. Gösterdikleri gelişme ve değişmeye bakıldığında, Senevviyye'nin birtakım görüşlerinden etkilendikleri açıktır.

Cehalet ve donukluğun seviyesizleştirdiği **Haşeviyye**, bazı fırkaların İslam öncesi sahip oldukları cahiliyye görüşlerini tevarüs edip benimsemiştir. Sâbie, Ehl-i kitab ve Seneviyye sahtekarlarının şaşırta macaları onlar nezdinde kabul görmüştür. Avâmı kandırdıkları bir zühde, hiçbir akli başında insanın düşünemeyeceği cehalete sahiptirler. Onlar kaba yapılı, kargaşa çıkarmak için fırsat kollayan katı ve sert kimselerdir. İslam zayıfladığı zaman sesleri yükselir. Görüşleri hakim olunca, ortalığı ilhâd kaplar. Tarihin her döneminde, bu böyledir. Düşmanlıkları akıl, nazarı ilimler ve mevcut olan her fırkaya yöneliktir.

Mu'tezile, Haşeviyye'nin tam aksine bir çizgidedir. Onları ilmî araştırma ortaya çıkarmıştır. Akıllarının doymazlığı, kendilerini herşeyi elde etme denemesine götürmüştür. Temel düşmanlıkları donukluğa karşıdır. Planları, dışardan İslam'a sızan görüşleri, ikna ve iskât edici aklî delillerle reddetmektir.

Mu'tezile'nin, Ulûhiyet-tevhid münkirlerine, nübüvvet münkirlerine, ayrıca Seneviyye, Yahûdi, Hıristiyan, Sâbie ve çeşitli ateist gruplara karşı, İslam dinini savunmada şerefli tavırları vardır. Bundan dolayı Zehebî'yi (748/1348) *Siyeru Alâmi'n- Nübelâ* adlı kitabında, nübüvvet hakkındaki kitabını zikrederken Câhız'a Allah'tan rahmet dilediğini görmekteyiz. Ayrıca Kâdi

Abdulcebbâr'ın (415/1025) "*Tesbitu Delâili'n-Nübüvve*"¹⁷ adlı kitabına, güçlü münakaşa ve şüpheye sevkedenlerin şüphelerini reddetmede kullandığı güzel üslûp ve ifadede benzeri bir kitap görmemekteyiz.

Mu'tezilenin kitaplarından tamamen yüz çevirmek hoş değildir. Zira o kitaplarda, zamanın üzerinden geçmesiyle eskimeyen, hala parlak ve geçerli olan pekçok faydalar vardır.

Üstâd İmâm¹⁸, Mu'tezile'de asrın düşmanlarına cevap teşkil edecek pek çok şey bulurdu. Onlara haksızlık etmeden, bulduğunu almaktan da çekinmezdi.

Ancak Mu'tezile, hasımla münazarayla çok meşgul olduğundan, onlardan kafalarına kendilerini doğrudan uzaklaştıracak görüşler sirayet etmiştir. Böylece Mu'tezile, Ehl-i sünnetin tenkit ettiği bid'atlere daldı. *Meâlimu's-Sünen* sahibi el-Hattâbî (388/998) der ki: "İlk dönemde Mu'tezile bu bid'atlerin aksine bir yol üzereydi. O bid'atleri, son dönemde, onların bir kısmı ihdâs etmiştir".

Eş'ariyye, Mu'tezile ile Haşeviyye arasında orta yolu tutmuştur. Ne Mu'tezile'nin yaptığı gibi nakilden, ne de Haşeviyye'nin yaptığı gibi akıldan uzaklaşmıştır. Kendilerinden öncekilerin iyilerini almışlar, her fırkanın batılını terketmişlerdir. Nebi (s.a.v.)'nin ve ashabının üzerinde bulunduğu çizgiyi muhafaza etmişler, dünyayı ilimle doldürmüşlardır. Aralarında, beşinci asırdan beri bazı tasavvuf imamlarının Eş'ariyye ekolü üzere Ehl-i sünneti desteklediklerinden dolayı, tasavvufa intisap edenler bulunmaktadır.

Kelamcılar arasında, gerçekleştirdiği büyük işe bakılınca Eş'arî'ye denk kimse yoktur.

Bununla birlikte görüşleri, onları inceleyen kişi nezdinde, tahsîn-takbîh, ta'lîl, naklî delilin değeri vb... gibi belirli kelamî konularda, bazen akıl, bazen de nakilden uzaklaşma gibi, biraz tenkitten hali değildir. Zira, onun gibi, uzun süre Mu'tezile ve Haşeviyye grupları ile mücadele eden görüşlerinde, bu türden şeyler muhakkak olur.

Ancak buna benzer birşey muasırı, Mâverâünnehr'deki Ehl-i sünnetin alimi, İmâmü'l-Hudâ Ebu Mansûr (333/944)'da, o diyarda Ehl-i sünnet, bid'at gruplarına, sesleri İmâm'ın yanında çıkmayacak şekilde tam hakim olduğu için bu sapma olmamıştır. Böylece düşüncelerinde tam itidal üzere yürümeyi

¹⁷ İstanbul, (Süleymaniye) Şehit Ali Paşa kütüphanesindedir (Zâhid). Kitap, Dr. Abdulkerim Osman'ın tahkikiyle, Beyrut'ta, Dâru'l -Arabiyye, tarafından iki cilt halinde basılmıştır.

¹⁸ Musannif rahmetli burada Muhammed Abduh'u kastetmektedir. O, Abduh'u yakından tanımaktadır. "*Makâlât*" s. 373,548 ve "*Safa'ātu'l-Burhan 'ala Safahâti'l-Udvân*" da Abduh'un birinci ve ikinci dönemine işaret etmektedir. (Naşir)

başarmış, nakle hakkını, akla da geçerliliğini vermiştir. **Mâturîdiyye**, Eş'ariyye ve Mu'tezile arasında yer almaktadır. Aralarında mutasavvıf nadiren bulunur.

Eş'arî'yle Mâturîdî dünyanın her tarafında Ehl-i sünnetin imamlarıdır. Onların sayısız kitapları vardır. Bu iki imam arasında meydana gelen ihtilafın çoğu lafzî/şeklî ihtilaf kabilindedir. Aralarındaki ihtilaflar konusunda birtakım kitaplar yazılmıştır. Bu ihtilafları, Beyâdî (1098/1687) “*İşârâtü'l-Merâm min İbârâti'l-İmâm*” adlı eserinde güzelce özetlemiştir. Beyâdî'nin metnini, Zebîdî (1205/1790) *İhyâ şerhinde* – pek çok matbaa hatasıyla beraber- nakletmiştir.

Bu Beyâdî, her ne kadar müteahhirinden ise de, kelam ilminde otoritedir. Öyle ki “*el-'Alemü's-Şâmih*” sahibi Makbelî (1108/1696), alimleri pek beğenmemesine ve pervasızlığına rağmen, araştırma alanının genişliğini itiraf anlamına, Beyâdî'nin “*İşârât*” na çok önem vermektedir.

Biz, burada ancak ana bid'at mezheplerine temas ettik. Bu mezheplerin, yeni bid'atlerin çıkması, mezheplerin görüşlerinin birbirlerine girmesi sonucu ortaya çıkan kolları vardır. Bu kollar insanlık tarihinin sonuna kadar, belirli bir sayıda kalmayacaktır. Peygamber'den rivayet edilen sayıda¹⁹, ulemanın meşhur ihtilafı vardır. Alimler, her dönemde kendi zamanlarına kadar yeni ortaya çıkan mezhep sahiplerini hesaba katmış ve bunların görüşlerinden batıl olanları tenkit etmişlerdir.

Bu fırkaların görüşleri, Eş'arî'nin “*Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*”, Ebu'l Hüseyin et-Tarâifî'nin (377/987) “*Reddu Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida*”²⁰, Ebu'l Muzaffer el-İsferâyînî'nin (471/1078) “*el-Milel ve'n-Nihal*”²¹ ve bunlar gibi sayısız eserlerde detaylı olarak verilmiştir.

Çoğu zaman fırkalara, kendi kitaplarında bulunmayan görüşler nispet edilir. Bu, ya doğrudan doğruya görüşler icat edilip o fırkalara yamamak veya onların sözlerinden, kendilerinin kastetmediği neticeleri çıkarmak, yahut da o fırkaların muarızlarına ait mutemet olmayan eserlerden aktarmak suretiyle olur²². Nitekim Abdulkâhîr el-Bağdâdî (429/1037) “*el-Fark beyne'l-Fırak*”, “*el-Milel ve'n-Nihal*”²³ de ve İbn Hazm da (456/1064) “*el-Fisal*” de böyle

¹⁹ Ümmetin 73 fırkaya ayrılacağını bildiren hadis-i şerife işaret edilmektedir. Hadisin değerlendirmesi için bakınız: Kevserî, *Mukaddimât*, s. 112-114; 150-152; Ebu İshak İbrahim b. Musa eş-Şâtîbi, *el-İ'tisâm*, Riyad 1996, III, 38-179.

²⁰ Kitap, “*et-Tenbih ve'r-Red 'ala Ehli'l-Ehvâ ve'l-Bida*” adı ve Kevserî merhumun tahkikiyle, Mısır'da 1388/1968 de, Matbaatu's-Saâde'de basılmıştır.

²¹ İstanbul'da Şehit Ali Paşa kütüphanesinde (Zâhid). Bu kitabın orijinal adı “*et-Tebisîr fi'd-Dîn*”dir. İlk defa Kevserî'nin takdim ve tahkiki ile Kahire'de 1359/1940'da basılmıştır. Daha sonra Beyrut'ta ofset baskısı yapılmış ve bunu diğer baskılar takip etmiştir.

²² Nitekim İmam Ebu'l-Hasen el-Eş'arî de *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfu'l-Musallîn* (H. Ritter, Wiesbaden 1963)de bu hususa işaret etme ihtiyacını duymuştur.

²³ İstanbul, Âşir Efendi kütüphanesinde (Zâhid).

yapmıştır. Ebu İsa Muhammed b. Hârûn el-Varrâk (247/861), “*el-Ârâ ve’-Diyânât*” sahibi Hasan b. Musa en-Nevbahtî (310/922), “*el-Fihrist*” sahibi İbnu’n-Nedîm’i (438/1047) ve uydurma hadislerle dolu Haşeviyye’nin kitaplarını kaynak almak da bu kabildendir. Araştırmacının görevi, bir görüşü sahibine nispet etmede, görüş sahibinin meşhur, bilinen bir kitabında bulana kadar ihtiyatlı davranmaktır. Fahreddin er-Râzî (606/1210), bu hususlardan bazılarına, Şehristânî (548/1153)’nin kitabının adı geçince, dikkat çekmiştir. Biz burada milel ve nihâl kitaplarını mukayese etmek durumunda değiliz.

Önceki kelamcıların sözlerinde, her asırda dini müdafaa görevini üstlenenlere, kesinlikle ışık tutacak şeyler vardır.

İslam inançlarını müdafaa metotlarının, ahlak ve ahkamı dejenerasyondan koruma şekillerinin, muarızlar üsluplarını yeniledikleri için, her asırda yenileneceği gayet açık bir husustur. Haddizatında onlar, şer’in tahdit ettiği belirli şeylerde sabittir, onların hakikatleri değişmez. O halde, yaşadıkları her dönemde müslümanlara düşen, içlerinden bir grubun kendini, insan gruplarında hakim bulunan görüşleri, aralarında yaygın ilimleri takip etme ve müslümanlara kendi tarafından zarar gelebilecek herşeyi incelemeye vermesidir. Özellikle de, sağlam ve köklü olduğu sürece her hayrın kaynağı olmaya devam eden, zayıf ve köksüz hale dönüşünce de her kötülüğün kaynağı haline gelen akaid/inanç konusunda bunu yapmalıdırlar.

Bu görüş ve ilimleri, din düşmanlarının modern araçlarla ortaya attığı şüpheleri giderecek şeyleri içlerinde bulabilmeleri için, sahiplerinin incelediği/araştırdığı kadar, hatta onların araştırmalarından daha çok incelemelidirler. Öyle ki, kasıtlı birisi, islamın akaid, ahkam ve ahlaktan meydana gelen öğretilerine bir ok fırlattığında, onu o ilimlerin verilerine ve bilimsel deneylerine dayanarak, şüphe ortaya atanların teorilerini yok ederek ve yeni teoriler geliştirerek, atanın göğsüne geri çevirmelidirler, - zira islam dini, ilmi hakikatlerle çelişmez – ve onların aldatmacalarının önüne koruyucu, sağlam bir kale yapmalıdırlar. Müslümanları zamanın gerektirdiği şekilde, gevşeklik ve ihmal göstermeden teşkilatlandırmalıdırlar. Bu ilimlerden elde ettikleri savunma yöntemlerini, dikkat çekici, herkesin beğenip kabul edeceği akıcı bir üslupla kitaplaştırmalıdırlar ki, asırlar boyu ansızın gelen şüphe sellerinin önüne sağlam bir set olsun.

Eğer bunu yapmazlarsa, düşmanlar, müslümanlar içinde verimli otlaklara kolayca yol bulup ulaşırlar, sonra sağa-sola dallanmış köklerini söküp atmak zorlaşır, hatta ilhad zehirleri boş kalplere sirayet eder, orada yerleşir ve böylece ekin ve nesiller helak olur. Allah bizi bunun şerrinden korusun ve bizi uykumuzdan uyandırsın.